

Матеріали до історії пізнання теріофауни Житомирщини (XIX–XX століття)

Микола Весельський

Поліський національний університет (м. Житомир, Україна)
e-mail: grusvesel@gmail.com; orcid: 0000-0003-3143-2781

VESELSKYI, M. Materials on the history of research into the mammal fauna of the Zhytomyr region (19th–20th centuries). — This article provides an overview of the emergence and development of theriological research in the Zhytomyr region. The important role of the Volhynia Researchers' Society in the early stages of research is noted, as is the organisation and collection of mammal specimens by the Volhynia Central Research Museum, now known as the Zhytomyr Regional Museum of Local History. Attention is given to institutions that have carried out long-term research, the key one being the Polissia Nature Reserve. Information is provided on the most prominent researchers and their scientific activities, in particular G. Belke, A. Ksenzhopolsky, V. Skorokhod, V. Brukhovsky, K. Kopein, S. Zhyla, I. Zenina, I. Zagorodniuk, and P. Pecheniuk. Based on the works of both renowned scientists and amateurs, as well as materials from organisations and institutions, the main stages of research into the theriofauna of the Zhytomyr region are examined in chronological order, from the 19th century to the end of 20th century.

Вступ

Житомирщина — це область, де поширені фауністичні комплекси Полісся і Лісостепу. Вона була і є привабливою для дослідників природи, зокрема теріологічного спрямування. Регіон цінний і на деяких його теренах сформувались та діють довготривалі теріологічні практики з багатою історією досліджень. Однак для більшої частини області відомі лише фрагментарні, доволі розрізнені у часі відомості. Тому велике значення мають навіть короткі матеріали про ссавців регіону. Разом ці джерела сприяють розвитку знань про фауну краю, дають певне розуміння її динаміки, скеровують на питання, що потребують додаткової уваги фахівців.

Наразі з відшуканих джерел встановлено, що перші теріологічні дослідження на Житомирщині закладено у XIX ст. Тоді значна частина сучасної Житомирської обл. була в межах історичної Волині, що охоплювала північно-західні території України в басейні південних приток Прип'яті та верхівях Західного Бугу. Житомир був адміністративним центром Волинської губернії.

Історію пізнання теріофауни Житомирщини розділено на низку етапів.

У тексті вжито скорочення: ВІНО — Волинський інститут народної освіти, ВНДМ — Волинський науково дослідний музей, ВЦМ — Волинський Центральний музей, ЖДПІ — Житомирський державний педагогічний інститут, ЖОКМ — Житомирський обласний краєзнав-

чий музей, ЛГ — лісове господарство, ННПМ — Національний науково-природничий музей НАНУ, ППЗ — Поліський природний заповідник, ТДВ — Товариство дослідників Волині. Посилання без згадок у бібліографії подано у круглих дужках або позначено зірочками.

1. Витоки досліджень (XIX ст.)

Поміж давніх теріологічних оглядів, що містять відомості з окремих районів Волинської та Київської губерній, території яких нині відносяться до Житомирської обл., відомі матеріали з першої половини XIX ст. Так, деякі дані знаходимо у працях Олександра Нордмана. В 1850–1860 рр. супутні зоологічні дослідження Полісся, окрім флористичних і геолого-палеонтологічних, здійснював Антон Андржейовський. Натураліст неодноразово обстежував околиці Житомира та Овруча [Мазурмович 1972; Корбут *et al.* 1996].

Особливий внесок в перші дослідження ссавців Житомирщини, вніс професор Київського університету Карл Федорович Кесслер. Науковець здійснював зоологічні роботи у долині р. Тетерів, східній частині краю. Також цієї території стосується фауністичне узагальнення Густава Бельке. В каталозі тварин Радомишльського повіту зоолог наводить 34 види ссавців, що траплялись в околицях Радомишля, Коростишева і суміжних територій — поблизу Малина та в західних районах сучасної Київської обл. [Belke 1866; Маркевич 1957; Загороднюк & Харчук 2026].

З матеріалів щодо фауни ссавців пізнього плейстоцену і раннього голоцену першоджерелами є знахідки геолога Готфрида Осиповича Оссовського. В 1870-ті рр. дослідник здійснював розвідки на Волині, був одним із засновників природничої музейної справи в Житомирі. У фондах ЖОКМ зберігаються окремі зразки, зібрані цим натуралістом [Весельський 2019].

Зведення про ссавців, певажно мисливської категорії, що траплялись в Житомирському, Новоград-Волинському та Овруцькому повітах Волинської губернії відображено поміж статистичних, етнографічних, сільськогосподарських та інших матеріалів [Братчиков 1868]. Також про полювання на деяких мисливських звірів краю подано у праці Є. Кримського від 1873 р. Про здобування *Lynx lynx* в Житомирському повіті було повідомлення М. Левченко у часописі «Киевская старина» [1882]. Відомо, що у колекції ННПМ НАНУ зберігаються краніологічні зразки *Lepus europaeus* та *Vulpes vulpes*, зібрані в 1890–1894 рр. в Овруцькому повіті, поблизу м. Словечно (колектор невід.).

В умовах яружно-балкових систем Словечансько-Овруцького кряжу в ті роки виявляли рештки викопних ссавців. Із розвідок Павла Тутковського дізнаємося про знахідку зуба первісного коня з околиць с. Збраньки, який знаходився у колекції Роговича, про палеонтологічні зразки з цієї місцевості, які згодом потрапили до Городецького музею барона Ф. Штейнгеля; також про черепи викопного вівцебика *Ovibos fossilis*, описані Д. Анучиним у 1890 р. [Тутковський 1911, 1923]. Два з чотирьох виявлених зразків нині перебувають у фондах палеонтологічного музею ННПМ (І. Загороднюк, особ. повід.).

В кінці XIX ст. в Житомирі почали діяти заклади, в яких збирали і експонували історичні та природничі пам'ятки Волині. В 1893 р. засновано Музей старожитностей при Волинському церковно-архіологічному товаристві, а в 1987 р. побудовано приміщення РПБ, де також було організовано експозицію з предметами музейного значення. З досліджень О. Тарабукіна (2014) відомо, що між 1894–1898 рр. до зібрання єпархіального давньосховища від Марії Цешковської надійшов зуб викопної тварини четвертинного періоду з с. Нехворощ. До збірки при публічній бібліотеці кістки мамута передав Т. Вержбицький, їх виявлено у 1880-х роках в Житомирі. Загалом, колекція при РПБ успадкувала більш ранні геологічні збори, що з 1865 р. експонувалися у будинку волинського губернатора, а також зразки Г. Оссовського (з цих зібрань і розпочався музей у Житомирі). Деякі палеотеріологічні предмети з РПБ стали першоосновою зібрання і зберігаються у відділі природи ЖОКМ.

2 грудня 1900 р. у приміщенні РПБ в Житомирі відбулося перше організаційне засідання науково-громадської організації — ТДВ. Головою природничої секції обрано ботаніка і фенолога Рудольфа Собкевича (1837–1911) [Костриця 2006]. Цей дослідник за пів століття наукової діяльності, окрім основних наукових напрямків, також приділяв увагу теріології. З архівних джерел відділу природи і фондів ЖОКМ (некролог, інші документи) дізнаємось, що Р. Собкевич впродовж 1884–1906 рр. Вів метеоролого-фенологічний щоденник з відомостями про ссавців, пізніше передав до музейного зібрання в Житомирі кістяк рисі з Овруцького повіту. Крім того, публікував матеріали про звірів краю у польських виданнях, був чл.-кор. Краківської АН. Створення ТДВ є знаменним явищем у житті регіону, організація об'єднала активних діячів у вивченні й збереженні об'єктів і пам'яток природи Житомирщини, більшість території якої залишалася «білою плямою».

2. Розвиток досліджень у першій третині XX ст.

На початку XX ст. у Волинській губернії продовжували розвиватися започатковані в XIX ст. ентомологічні дослідження і розробка питань захисту рослин від шкідників. Цими напрямками опікувався губернський ентомолог і колекціонер А. Ксенжопольський, який крім комах також вивчав поширення, чисельність та вплив мишоподібних гризунів на врожайність сільськогосподарських культур. У працях Антона Владиславовича є цінні відомості про нині рідкісних ссавців Житомирщини¹ — хом'яка звичайного, ховраха крапчастого, сліпака звичайного, пацюка чорного [Ксенжопольський 1915 а–б]. У 1909 р. він передав до колекції ТДВ таксидермічні фігури їжака і вечірниці рудої з м. Житомир, пару рогів сайги, оленя північного, череп вовка. У 1911 р. разом із колегами А. Ксенжопольський брав участь у створенні й відкритті музею Товариства в окремій будівлі, тоді цей заклад отримав назву ВЦМ, а з 1 січня 1914 р. став самостійною установою.

¹ Назви видів у тогочасному розумінні.

У 1912 р. до зоологічного зібрання А. Ксенжопольський передав таксидермічну скульптуру лисеняти, в 1915 р. — ховрахів крапчастих. Цей дослідник і його батько Владислав Федорович були знаними особистостями у науково-культурному осередку Житомира. Ксенжопольський-молодший був секретарем природничо-історичної секції ТДВ, а старший — у складі ревізійної комісії Товариства. Також цікавилися палеозоологією, збирали фосилізовані зразки ссавців [Тутковський 1911]. В їхній колекції були рештки викопного оленя, мамута, носорога шерстистого, пізньочетвертинного лева [Тутковський 1911; Пидопличко 1956] та інші музеалії, більшість з яких згодом передані до музею.

Значну роль у діяльності музею та його виокремленні в самостійну установу відіграв віце-голова (з 1910 р.) та практично керівник ТДВ — відомий вчений, геолог і географ Павло Тутковський, який передав до музейних фондів частину своїх колекцій. Завдяки йому налагодився регулярний випуск наукових праць організації. На теренах Житомирщини вчений особливу увагу приділяв Словечансько-Овруцькому кряжу, де виявив і описав чисельні знахідки викопних ссавців [Тутковський 1911, 1923].

Товариство, зокрема природничо-історична секція, підтримувало і заохочувало до пізнання природи учнів середніх учбових закладів м. Житомира. Зокрема Р. та Є. Марцинковські отримали премії за виготовлення і передачу до колекції остеологічних зразків, поміж яких були кістяки і черепи звірів.

Згідно записів в архівних документах відділу природи ЖОКМ відомо, що перші задокументовані зразки ссавців до колекції при РПБ, а згодом ВЦМ, почали надходити з 1909 р. На жаль, більшість з них у силу різних обставин втрачені. В колекції того часу були таксидермічні скульптури ведмеда бурого з Овруцького повіту, ведмежати.

Більшість поповнень робили члени ТДВ: І. Шуліков передав череп, ікла та окремі кістки дикого кабана, черепи зайця, кроля, вивірки і пацюка сірого; В. Любинецький — череп самки сарни; від М. Білоніна надійшли черепи пса свійського, kota і тхора чорного. Цінний зразок був від Р. Тайбера — таксидермічна скульптура зайця білого з Березівського лісництва, що неподалік Житомира (4.03.1913). В тих же угіддях здобуті ним свині дикі (2.12.1915, самець і самка) нині експонуються в ЖОКМ. Від Г. Блекера — тхір з м. Житомира (липень, 1914 р.) та кубло ліскульки з околиць міста (23.03.1915).

Зі збірок ссавців за 1909–1915 рр. з теріологічної колекції ТДВ у фондах ЖОКМ збереглися лише 21 од. Поміж них — медальйон з головою лося і таксидермічна скульптура рисі з Ємільчинського лісництва, передані графом Уваровим. Фігура горностая з Рівненщини — від землеміра Кулеши [Весельський 2020]. Окрім ТДВ, у цей період (1913–1917 рр.) ссавців різних рядів вивчав Микола Щербина. Польову роботу дослідник здійснював в Овруцькому та Житомирському повітах [Щербина 1924].

Хранителем, а згодом і завідувачем ВЦМ був Сергій Бржозовський, який ще при РПБ активно комплектував різноманітне краснзнавче зібрання, у тім

числі зразки звірів. В 1909 р. він передав до колекції експонат мідичі з Житомира, а також фігури зайця сірого (6.10.1910) і зайченяти (24.03.1910), дитинча сарни (20.07.2011), дорослу самку сарни з Ушомиряського лісу (1.12.1912), тхора і двох горностаїв з м. Овруч (січень 1913), молоду сарну з Бердичівського лісу (лютий 2014). Саме С. Бржозовський у 1911 р. прийняв лаборантом до музею самобутнього натураліста і таксидерміста Всеволода Бруховського, для якого музейна справа стала вибором усього життя.

Всеволод Бруховський (1890–1969) присвятив музейній справі понад пів століття. З 1907 р. долучився до збору матеріалів і оформлення зоологічного відділу музею ТДВ, був членом-кореспондентом Товариства, пристрасним і висококультурним мисливцем. Хоч захоплювався переважно птахами, однак був знавцем і звірів Житомирщини. Один із перших експонатів створених ним, що нині зберігається в ЖОКМ, є лисиця звичайна, здобута 4.11.1909 в околиці с. Кодня. У подальші роки він виготовляв для музею таксидермічні скульптури, поповнював збірку остеологічним матеріалом, спиртовими препаратами тощо. До 1915 р. в зібранні вже було понад 70 експонатів, зібраних і виготовлених ним. Шкода, що за перші періоди його комплектування 16 зразків ссавців нині втрачені. Поміж них були фігури хом'яка (липень, 1915) з окол. Андрушівки, вуханя (08.11.1929) з окол. Житомира та ін. Працюючи в музеї у 1926 р. його обирають секретарем правління Житомирської організації Всеукраїнської спілки мисливців. Із 1929 р. прийняв завідування зоологічним відділом музею, почався найбільш плідний період у його роботі. В ті роки, а саме з 1925 р. ВЦМ перейменовано у ВНДМ.

Як провідного знавця регіональної фауни В. Бруховського знали відомі зоологи О. Браунер, М. Бурчак-Абрамович, М. Шарлемань, І. Цемш, О. Формозов; пізніше — М. Воїнственський, О. Корнєєв та ін. Його цінні знання і хист препаратора-зоолога були затребувані у престижних наукових установах. Проте він відмовився від запрошення до зоологічного інституту в Києві, відхилив пропозиції професора С. Огнева щодо посади на кафедрі Московського університету [Весельський 2020; Вовнюк *et al.* 2025].

Істотне поповнення фондів ВЦМ відбулося у 1919 р., коли від губкомісара до музею було передано націоналізоване зібрання Федора Нірода, пристрасного мисливця. З його маєтку в с. Левків Житомирського повіту надійшли чисельні мисливські трофеї. Серед них були голови-медальйони свиней диких з Овруча і с. Хотиничі Мінської губ. (23.01.1899); голови — медальйони лося з окол. Овруча і Ушомира. Також серійні зразки: роги лося, різних видів оленів, сарни, муфлона, лані; таксидермічна скульптура макаки; трофеї з Африки: ноги жирафа і слона, вуха та хвосту слона, носорога, жирафи; череп слона, голова-медальон носорога, роги буйволів, антилоп, биків. Згідно з записами у старій інвентарній книзі, ці зразки перебували у житомирському музеї до II Світової війни, проте у повоєнний час вони вже не значилися у зібранні. З колекції Нірода залишилися лише два предмети, які дотепер зберігаються у

фондах ЖОКМ: це майстерно виготовлена таксидермічна скульптура самиці зубра з парку-вольєру «Пилявин» графа Потоцького, та медальйон — голова самця лані (ймовірно з «Пилявин») [Весельський 2020; Вовнюк *et al.* 2025].

«Пилявин» функціонував упродовж 1900–1919 рр. Це один із перших експериментів на Житомирщині, що стосується досвіду інтродукції і розведення нових видів та охорони окремих представників корінної фауни. Його власник граф Йозеф Потоцький створив господарство на площі 5000 га, де поміж місцевих звірів і птахів утримували мисливських тварин із різних країн і континентів. Про це у 1905–1910 рр. висвітлювалося на сторінках Галицького часопису «Łowies». На жаль, багате зібрання «Пилявина» знане на європейському просторі та інших континентах було знищене у буремні роки I Світової війни. Нині це угіддя Пилиповецького і Пищівського лісництв Звягельського району. Сучасні розвідки про цю установу висвітлено у працях сучасних дослідників (Смаголь & Гаврись 2013; Проців 2018; Кратюк 2019).

Для цього періоду про ссавців Житомирщини відомі матеріали М. Шарлеманя (1915, 1925, 1927). Поміж звичайних представників він також наводив приклади трапляння звірів тайгового походження в Радомишльському повіті, зокрема зайця білого та росомахи, яку здобуто на хуторі Глухів Перший, неподалік Радомишля. Писав про знахідки бобрів у 1920-ті рр. на р. Уборть біля Олевська та на р. Перга. Саме Микола Васильович у 1926 р. наголошував про необхідність створення Поліського заповідника, про що зазначено у бібліографічному довіднику орнітологів України (2005).

У витоках заповідної справи в Україні був Сергій Снігиревський, який у 1920-х роках працював в Асканії-Новій, а перед тим у 1918 р. був демобілізований у м. Бердичів, де викладав природознавство на вечірніх курсах Бердичівського комерційного училища, організував Товариство любителів природи, був його секретарем, а потім і головою. Подальша його наукова діяльність була присвячена птахам, зоогеографії, екології. А також мисливсько-промисловим тваринам. Про це значилося у нарисі В. Біанки (2004).

У цей період до музею у Житомирі надходили окремі зразки звірів: у 1919 р. мисливська спілка передала фігуру самки борсука з Корабельного л-ва; в 1922 р. з сільбуду надійшла таксидермічна скульптура самця козулі.

Теріологічну діяльність у той час здійснював Юрій Прожига — колектор зоологічних колекцій та фахівець із захисту рослин. В Житомирі він співпрацював з ВЦМ, мав спільні збори з А. Ксенжопольським, згодом був працівником Відділу природи музею. Більшість знахідок здійснив у 1921 р.; у 1922 р. передав до фондів фігуру миші хатньої з Житомира, а 26.11.1924 — ласки з Черняхівського р-ну. На Житомирщині також зібрав чисельні зразки крота у районі Чарторийської с/г станції (фонди ННПМ), обстежував поселення бобрів [Прожига 1929]. З місцевості, де цей зоолог здійснював польові роботи, в липні 1927 р. Майоров передав до житомирського музею череп самиці бобра з с. Шлемарка Потіївського р-ну (нині у фондах ЖОКМ).

Деякий порівняльний матеріал, що стосується ссавців Житомирщини-Волині в огляді ссавців Поділля подав Василь Храневич [1925].

Працював на території Житомирщини й уродженець цього краю Микола Бурчак-Абрамович. З огляду на сучасні межі області його дослідження сосувалися переважно Коростенської і півночі Бердичівської округ та околиць Житомира. У ті роки він збирав і вивчав здебільшого птахів, однак для колекції Зоологічного музею АН УРСР передав вечірницю Лейслера, здобуту ним в с. Андрушівка, що зазначав Б. Попов [1939]. У 1925 р. до Житомирського музею він передав зразок хом'яка зі Станишівки. Найбільш плідно здійснював зоологічні збори у проміжку 1922–1934 рр. Тоді Микола Осипович спілкувався з працівником ВЦМ Г. Прожигою, зоологом Коростенського музею краєзнавства Г. Маляковим, секретарем Коростенського ВУСМР В. Бутовичем та секретарем Житомирського ВУСМР В. Бруховським.

Матеріал, що стосується знахідок рисі на Житомирщині, висвітлював О. Мигулін. Зоолог у 1938 р. зазначав особину, здобуту 2.12.1925 в Усівському л-ві, а також дві рисі, впольовані в Замисловецькій лісовій дачі взимку 1928–1929 рр. В його працях є дані про деяких нині рідкісних рукокрильців, комахоїдних та інших звірів краю. Також про дорослого самця рисі в 1927 р. писав О. Штамм. Автор здійснив аналіз вмісту шлунку хижака, зауважив, що звіра здобуто в кінці січня 1927 р. в Коростеньській окрузі В. Бутовичем.

Цікавий аспект того періоду — повідомлення І. Підоплічко в 1926 р. про знахідку «вовчка садового» (жолудниці) в околицях Малина. Не очевидна достовірність такої знахідки, однак цей рідкісний вид для Волині у XIX ст. зазначали Нордман і Кесслер, що в 1947 р. цитував С. Огньов, згодом В. Скороход [1927], а в 1971 р. це аналізували Л. Гіренко й Е. Литвиненко. В ННПМ зберігаються збори Я. Гижицького, зокрема, є зразок шкіри молоді особи тхора чорного, здобутого у вересні 1926 р. в м. Бердичів.

Внесок у вивчення теріофауни краю зробили викладачі ВІНО. В 1926 р. географ П. Постоев наводив приклади трапляння звірів у Волинській окрузі, зокрема представників лісового району Житомирської округи, де поміж найбільш помітних видів зазначав і рідкісного нині ховраха.

Особливої уваги заслуговують «Замітки про фавну Волини» Всеволода Скорохода [1927]. Цей науковець більш відомий як ботанік і музикант, реалізовував свої знання на ниві педагогіки, краєзнавства, брав активну участь у музичному житті Житомира. Фауністичні замітки В. Скорохода характеризують його як досвідченого зоолога. Польові збори і спостереження розпочав у 1905 р., звірям більше уваги приділяв з 1914 р. Наголошував на малій кількості робіт, присвячених вивченню фауни Волині, подав огляд літературних джерел, районів досліджень, висвітлив дані про 41 вид ссавців, що траплялися на території Житомирщини (оцінка для сучасних меж області). Особливо цінною є інформація про рідкісних і нечисельних представників краю.

Водночас зразками ссавців поповнювалися фонди ВНДМ: у 1928 р. від «Піонтківського» (ймовірно Ю. Пеньковського, був обраний до ТДВ у 1909 р.) надійшла фігура пацюка з м. Житомир. Відділ ВУСМР 28.03.1929 подарував фігуру бобра з Потіївського р-ну (нині Коростеньського). Були спиртові препарати вечірниць рудої, крота, мідіци звичайної, щура альбіноса та різновікових стадій щура, зародки вівці; також був формаліновий препарат альбіноса пацюка (травень 1930 р.) — всі зразки походили з Житомира та його околиць, ймовірноше від В. Бруховського. В 1920-х роках ним зібрано і виготовлено таксидермічні фігури переважно представників родини мустелових, у 1930-х роках майстер більше уваги приділяв дрібним гризунам.

На жаль, за цей період ВЦМ-ВНДМ не збереглися виготовлені Бруховським фігури щура водяного з околиць Житомира (травень 1924 р.), вовка з Овруцького л-ва (20.11.1930). Відтоді в ЖОКМ, поміж сировинного матеріалу, нині зберігаються рештки двох черепів рисі, ймовірно один з них надійшов 1.02.1930 від Бруховського з Замисловецького лісництва. Крім того в колекції музею значилася голова оленя, яка 8.04.1931 була передана до с/г технікуму.

У 1920-х рр. на р. Уборть і Перга у районі м. Олевськ колонії бобрів досліджував О. Данилович [1923]. Ці поселення зоолог відносив до аборигенних, тут вони були відомими ще на початку ХХ ст.

В кінці 1920-х рр. О. Кришталь проводив колекторську роботу на теренах краю, досліджував мінливість хом'яків, працював на Поліській і Чарторийській с/г дослідних станціях. На початку 1930-х рр. А. Лозин здійснював колекційні збори ссавців на території сучасної Житомирщини. Узагальнення щодо екології і біології крота в Україні у 1932 р. робив С. Фолітарек.

Матеріали про поширення гризунів в 1929–1934 рр. збирав Петро Крижов. Зоолог охопив дослідженнями колишні Олевський, Овруцький, Городницький, Смільчинський, Коростеньський, Володарський, Малинський, Баранівський, Ружинський та Попільнянський р-ни, працював в околицях Житомира, Бердичева, Новоград-Волинського (нині Звягель), Народиць, Черняхова та ін. місцевостях краю. Поміж різноманіття гризунів Житомирщини подав відомості про цінні знахідки хом'ячка сірого, хом'яка звичайного, ховраха крапчастого, зінське щеня [Крижов 1939].

Починаючи з 1930 р. розкопана і досліджувалася у подальшому палеолітична стоянка біля с. Довгиничі (Словечансько-Овруцький кряж), де залягав багатий кістковий матеріал семи видів ссавців раннього голоцену. Лише кісток мамута на ній виявлено 553 од., також чисельні кістки зубра первісного, коня первісного, північного оленя, вовка, ховраха. Також в умовах кряжу, біля с. Сорокопень геолог Н. Піменова в 1930 р. знайшла рештки щура водяного, а в делювіальному лесі одного з сорокопенських проваль — щелепу оленя звичайного. 19.11.1932 в торфі поблизу того ж села виявлено фалангу бика (*Bos* sp.). Того ж року в околицях с. Сорокопень серед торфу над мергелем знайдено ріг сарни; там таки у торфовищі знайдено череп лося з рогами.

У 1930 р. виявили череп зубра у торфовищі біля с. Петраші (кол. Словечанського р-ну), цей зразок близький за своїми розмірами й формою до черепа *Bison bonasus*, зберігався в геологічному музеї АН УРСР. Про ці знахідки зазначав в 1938 та 1956 рр. І. Підоплічко [Весельський 2019].

3. Дослідження 1934–1944 років

Упродовж цього десятиліття теріофауну Житомирщини продовжували вивчати фахівці різних науково-дослідних установ Києва. Поміж них Б. Попов, працюючи в 1933–1935 рр. на посаді зоолога у Плодоягідному інституті, брав участь у ряді експедицій до Житомирської обл. Борис Михайлович став автором безцінного огляду поширення деяких ссавців, здійснив уточнення і критичну оцінку суперечливої інформації щодо достовірності знахідок окремих представників [Попов 1939]. Цього дослідника вшанував Іван Підоплічко у «Збірнику праць Зоологічного музею» у статті «Пам'яті Б. М. Попова».

З фауністикою і палеозоологією краю пов'язана теріологічна діяльність Івана Підоплічки. В той період науковець активно продовжував польові збори, співпрацював з місцевими колекторами, вивчав зібрання регіональних музеїв. В ННПМ зберігаються череп куніці лісової виявлений ним у 1934 р. в с. Райки, Бердичівського р-ну (ймовірніше під час археологічних робіт на Райковецькому городищі). Поміж інших місць Житомирщини, де у цей період виявляли палеонтологічний матеріал, І. Підоплічко [Підоплічко 1956] наводив дані про знахідки кісток носорога і коня з с. Коптівщина, також із с. Норинськ, де в 1939 р. знайдено кістки трьох особин мамута, двох особин первісного зубра і двох особин носорога. Пізніше, там само, знайдено щелепу носорога і зуб мамута (зберігаються в ЖОКМ); з м. Овруч походять кістки від двох особин носорога, двох особин первісного зубра, первісного коня і мамута; зазначав, що в 1939 р. в ЖОКМ зберігалися кістки від однієї особини мамута, що знайдені в с. Сорокопень, уламок рога велетенського оленя з с. Нові Велідники Овруцького р-ну [Весельський 2019].

Як один з розробників методики вивчення фауни дрібних ссавців пелетковим методом, в ці роки І. Підоплічко опрацьовував матеріали з різних місцевостей Житомирщини [Підоплічко 1963]. Так, аналізуючи пелетки сипух з Городницького району (нині Звягельський), він виявив череп мідіці середньої, на той час єдиний випадок знаходження виду в Україні. Ймовірно також за матеріалами І. Підоплічка, О. Мигулін для теренів області показував у ті роки знахідки таких рідкісних видів, як мишівка лісова, лилик двоколірний, рясоніжка мала (на думку автора — *N. fodiens*). Для околищ с. Глезно він повідомляв про пергача пізнього та вуханя звичайного.

Відомості про шура чорного в Народицькому районі у 1935 р. подав О. Корнєєв. В околицях м. Словечне (Словечансько-Овруцький кряж) в 1936 р. у пелетках сови сірої М. Бурчак-Абрамович виявив рештки ліскульки, про що згодом у своїй праці повідомляв І. Підоплічко [1963].

Початок цього періоду був плідний у роботі В. Бруховського. Зоолог активно продовжував колекторську і науково-експозиційну діяльність в Житомирському музеї. Проте у 1937 р. стався його арешт і заслання до виправно-трудового табору на будівництві Біломор-Балтійського каналу за те, що він кільцював птахів німецькими орнітологічними кільцями. Коли Всеволод Іллєч у 1940 р. повернувся із заслання до Житомира, дирекція музею відмовила йому у працевлаштуванні. В цей час В. Бруховський знайшов прихильність в Житомирському педінституті, де з серпня 1940 до червня 1941 р. працював завідувачем зоологічного кабінету. Згодом він повернувся до відділу природи музею і з 1942 р. виконував обов'язки директора закладу.

З облікової документації ЖОКМ встановлено, що після арешту В. Бруховського і в перші роки II світової війни зі зрозумілих причин нових зоологічних зразків до установи не надходило. В час німецької окупації в Шодуарівському палаці (з 1921 р. — ВЦМ-ВНДМ) розмістився генеральний комісар, а музейні колекції і майно було вивезено до різних будівель міста. На нашу думку, це було причиною втрат зоологічних та інших зразків із зібрання ЖОКМ, проте більшість цінних колекцій врятовано завдяки Всеволоду Іллєчу². В ті роки він виконував обов'язки директора музею, а з грудня 1944 р. був старшим науковим працівником Відділу природи цієї установи [Вовнюк *et al.* 2025].

4. Розвиток досліджень у повоєнні роки (до 1970 р.)

Накопичені у попередні періоди дані різних дослідників сприяли появі узагальнень про видову різноманітність і поширення мишоподібних та інших гризунів. Зокрема, матеріал з Житомирщини наводиться у роботі К. Благосклонова [1946]. Про ховраха, його північну межу поширення через м. Житомир зазначала Е. Павлова (1951).

Продовжували дослідження і збори звірів краю науковці столичних закладів. У матеріалах до пізнання фауни дрібних ссавців України за 1946–1952 рр. І. Сокур [1963] висвітлював інформацію з Житомирщини. Тоді ж Л. Гіренко оприлюднив дослідження екології нориці підземної, де значився матеріал з Житомирщини [1952]. Куницевих вивчав В. Абеленцев [1968]. Зібрані ним на теренах області краніологічні зразки і шкіри борсука і куниць кам'яної і лісової зберігаються в ННПМ. У колекції цієї установи є шкіра куниці лісової із зборів М. Головушкіна (Попільнянський р-н, ст. Яроповичі, 9.05.1969).

Ряд дослідників особливу увагу приділяли до рідкісного на той час бобра. В умовах р. Уборть на початку 1950-х років цих тварин найбільше було на ділянці між сс. Суцани і Юрове, про що у 1953 р. писав Ю. Кирилов. Вцілому ареал бобра в убортській системі на той час не був суцільним, щільність була низькою, проте до кінця 1960-х років звір розселився по всій річці від с. Смільчине на півдні до кордону з БРСР, зазначав Г. Панов.

² Зокрема і полотна всесвітньо відомих митців Рубенса, Веронезе, Тіціана, Тома та ін.

Він же писав, що помітне розширення ареалу і збільшення чисельності бобрів розпочалося ще у 1945–1946 рр. за рахунок росту місцевої популяції і міграції звірів з Білорусії по р. Припять та її притокам. Цьому сприяла також інтродукція бобрів, завезених з Білорусі у 1950 р., коли на територію Смелянівського та Ушомирського лісництв (Коростенщина) випустили 22 особини, які згодом розселилися по р. Уж та її притокам [Панов 1971, 1990].

З архіву відділу природи ЖОКМ з'ясовано, що у ті роки на обстеження поселень бобрів в Ушомирське лісництво виїздив В. Бруховський. Робив опис поселень і зауважив, що звірі були випущені з метою заселення старої колонії на річці Безімянці, в уроч. «Осикова Кладка». Частина бобрів оселилася на місці випуску, частина перемістилася по Безімянці до річки Уж, й утворила нове поселення на території Смелянівського лісництва, біля села Пугачовки. Дослідник зазначав, що звірі осіли в тому місці, де колись була боброва колонія, хижацьки винищена за царату. В цих місцях були утворені заказники і з часом з них здійснювали відлов тварин для подальшого розселення до інших областей. Крім того, записав, що невеликі колонії та поодинокі екземпляри бобрів живуть на р. Тетерів в Радомишльському р-ні, на річках Шлямарка та Візня Потіївського р-ну, по р. Ірша Малинського р-ну, по р. Уборть Олевського р-ну та інших місцевостях (архів ЖОКМ).

Пізніше, в 1968 р., про ушомирське поселення бобрів повідомляв працівник Коростенського лісгоспу В. Москальчук. Цей же автор писав, що з ціллю збагачення угідь новими видами на території Ушомирського лісництва у 1956 р. випущено 16 особин оленя європейського, завезеного із Воронізького заповідника. У господарстві і на суміжних територіях звірі добре прижилися, згодом в цих угіддях здійснювали їх відлов для розселення. У 1967–1968 рр. в угіддях їх було понад 50 особин. Про це також зазначалося у мисливському альманасі «Охота» (1976; упорядник М. Сафронов).

Новини палеотеріології продовжив висвітлювати І. Підоплічко [Підоплічко 1956], зокрема про те, що в околицях с. Велика Хайча у 1953 р. виявлено зуб мамута. Також він писав про остеологічний матеріал з райковецького городища XI–XIII ст. (Бердичівський р-н), де поміж решток характерних лісостепових видів тварин знайдено кістки ведмеда бурого.

У 1955 р. з місцезнаходження на Словечансько-Овруцькому кряжі, в яру біля с. Клинець, науковий працівник житомирського музею В. Місяць поповнив колекцію фрагментом бивня мамута з ялинковим орнаментом у вигляді насічок. У тій місцевості тоді було розкопано скупчення кісток мамутів, північних оленів, коней, виявлено кам'яні знаряддя праці. До колекції музею від цього дослідника надійшла плечова кістка ведмеда печерного, яку теж було знайдено в околицях с. Клинець [Весельський 2019].

Ґрунтовний огляд історії фауністичних досліджень в Україні у другій половині XIX ст. подав О. Маркевич, який зазначив і дослідження, що стосуються сучасної Житомирщини [Маркевич 1957].

У зв'язку з розвитком мисливського господарства в цей період активізувалися мисливствознавчі дослідження. Вони були спрямовані на оцінку стану мисливських ресурсів, їх прогнозування, а також вивчення питань акліматизації тощо. На І конференції з розвитку мисливського господарства Української РСР, яка відбулася 1968 р. в Києві, були й доповідачі з Житомирщини. Зі Словечанського лісгоспу С. Шостак висвітлював питання виживання приручених тварин в природі на основі досвіду 1960–1963 рр.; про мисливські справи в Коростенському ЛГ повідомляв В. Москальчук; про роботу мисливського господарства і перспективи його розвитку в Коростишівському ЛГ — В. Горбань; про чисельність ратичних у Бердичівському ЛГ — І. Симоненко; про особливості фауни Олевського ЛГ, включно зі згадкою траплення ракуна і наявності біля 30 особин рисі, — Д. Нечипорчук.

Про здобування рисі в Смільчинському р-ні подано у краєзнавчих нарисах В. Яценка [2005]. У фотоархіві цього автора є знімок 1965 р., на якому зафіксовано мисливця з с. Королівки, який здобув двох рисей у Королівському л-ві. Також ним описано, як А. Яценко вполював за день двох рисів.

Важливою подією для вивчення хребетних тварин, мисливствознавства, природничої педагогіки і музеології Житомирщини став переїзд до України в 1965 р. Кена Копейна. Спочатку він працював с.н.с. Всесоюзного НДІ тваринної сировини і хутровини поблизу Вінниці, брав участь в експедиціях по Україні і за її межами, досліджував ссавців різних систематичних груп. Згодом викладав на кафедрі зоології Бердичівського педінституту. Поміж інших доробків К. Копейн опублікував прогноз чисельності зайця сірого на території України на Першій мисливствознавчій конференції [Копейн 1968].

У 1968 р. Радомишльське ДЛГ заснувало музей «Флори і фауни». Створили його лісівники А. Філіпович, С. Марчук, О. Сахневич, А. Степаненко, В. Кушніренко. В експозиції музею є фігури лося, оленя шляхетного, сарни, свиней диких, бобрів, вовків, видри. Всі зразки — місцеві, здобуті й препаровані у таксидермічні фігури засновниками музею.

У Відділі природи ЖОКМ продовжував роботу В. Бруховський. Десятиріччями його обирали членом президії облради УТМР, добросовісно виконував обов'язки охоронця мисливської фауни і природи віцілому. В цей період він створив у музеї фігури хижих і деяких інших ссавців, акліматизованих на Житомирщині. До ННПМ передав череп вовка з Коростишівського р-ну. Останній експонат виготовив у 1969 р., у той рік його життя обірвалося. На жаль, Всеволод Ілліч рідко подавав до друку наукові праці. Окрім численних зразків різних груп тварин, зібрав і виготовив близько 100 експонатів ссавців, що походять з Житомирської обл. [Вовнюк *et al.* 2025].

Важливим досягненням у справі вивчення і охорони ссавців Житомирського Полісся стало створення у 1968 р. Поліського природного заповідника. Цей єдиний на той час заповідник в умовах Полісся України став базою для розгортання різноманітних досліджень, у т. ч. й теріологічних.

5. Дослідження в останній третині ХХ ст.

Науковці Житомирського педінституту та їхні дослідження. На початку цього періоду відбулося переведення природничого факультету Бердичівського педінституту до Житомира, де зоологію і теріологічний напрям курував К. Копейн. З колегами і студентами він сформував зоологічну колекцію, і у 1980 р. в інституті створили Зоологічний музей [Гарлінська *et al.* 2012]. Кен Іванович активно вивчав ссавців Житомирщини, долучав до науки студентство. Його дослідження найбільше стосувалися мікромамалій (зокрема й їхньої екоморфології) та аналізу змін у фауні звірів під впливом антропогенних факторів, що широко представлено у матеріалах профільних конференцій, методичних матеріалах, навчальному посібнику [Стадніченко *et al.* 2003]. З 1978 р. викладацьку і наукову роботу в ЖДПІ розпочав Андрій Вискушенко. Він досліджував вплив меліорації на фауну комахоїдних і гризунів осушувальних земель лісостепу України та морфологічні особливості гризунів [Вискушенко & Передрий 1979; Вискушенко & Гирин 1992 та ін.].

Музейні матеріали. У 1976 р. у Відділі природи ЖОКМ працював О. Вобленко, який у цей час був колектором і автором таксидермічних фігур кажана пізнього і ховраха подільського з території області (колекція ЖОКМ). Водночас тривало комплектування фондів ННПМ. У період 1980–1986 рр. краніологічні зразки деяких хижих звірів відшукано у північних районах області, про що зазначено у каталозі Л. Шевченко [2002]. Під час побудови нової експозиції Відділу природи ЖОКМ до неї в 1985 р. з Радомишльського ЛГ передано фігуру оленя європейського таксидермії С. Марчука.

На початку 1990-х рр. у відділі природи ЖОКМ збір тушок гризунів і комахоїдних області започаткували В. Цицюра і В. Кандауров. На жаль, з цієї колекції збереглася лише частина зразків, істотно пошкоджених шкіроїдами.

В 1997 р. краніологічні зразки різних представників ссавців до ЖОКМ передав вчитель біології, натураліст і мисливець П. Печенюк. Цей матеріал Петро Петрович зібрав у 1980-х роках, здебільшого в околиці с. Волиця, Андрушівського району. Власні знання про природу і звірів Житомирщини Петро Петрович фахово і нешаблонно передає учням та послідовникам і нині, всіляко заохочує молодь до пізнання наокозжя. Самобутній таксидерміст, освоїв новітні технології, завжди дбає про найкращий результат у виготовленні експонатів, фіксації природничих зразків для тривалого збереження і використання, що є цінним у музейній і науково-освітній практиці.

Для опрацювання і поповнення колекції ЖОКМ надходили зразки від С. Власюка з Лугинського р-ну, О. Бушлі з околиць Житомира та Попільнянського р-ну. В 1990-х рр. остеологічний матеріал для музею почав збирати й автор, переважно в Житомирському і Народицькому районах, на базі ЖОКМ продовжив досліджувати птахів і звірів Житомирщини.

Популяризація знань. У 1989 р. видано художньо-документальну книгу «Повита красою» відомого природоохоронця, міколога і фотохудожника

Л. Михайловського. У книзі йдеться про природу Житомирщини, зокрема й про звірів, автор ілюстрував її власними фотознімками. Уродженець Бердичева Г. Глікман — відомий український графік і художник-аніمالіст. Його ілюстрації стали окрасою ряду популярних видань, зокрема книг О. Корнєєва «Розповіді про звірів» (1985) та В. Бондаренка «Звірі наших лісів» [1988].

«Зовнішні» дослідження. Підсумки, стан і перспективи вивчення викопних хребетних на території України, де зазначено й матеріал з Житомирщини, зроблено В. Топачевським [1972], одним із фундаторів Українського теріологічного товариства. Відомості про поширення меланістичної форми хом'яка на території України подав В. Самош [1978], зазначаючи й знахідки на півдні Житомирщини. Дослідження В. Корнюшина і Л. Шарпило (1986) стосуються гел'мінтофауни гризунів (миші польової і нориці рудої) з околиць с. Дениші, у черевній порожнині яких виявлено личинок теніїд (*Cestoda*). Дані про нематод кажанів із м. Житомир подали В. Ткач і Л. Шарпило [1988].

У 1986–1987 рр. Ігор Загороднюк і Сергій Тесленко досліджували поширення видів-двійників «звичайних» полівок по всій Україні, зокрема й з детальними даними щодо Житомирщини. У 1988–1996 р. І. Загороднюк досліджував також питання діагностики і поширення рідкісних видів мідичь (*Sorex*) та природну історію пацюка чорного, з увагою до матеріалів з Житомирщини [Загороднюк 1996 а–б]. Увага дослідника у той час була зосереджена на вивченні ссавців північних районів області, зокрема й ППЗ.

Дані про вовчків з Житомирщини є в огляді С. Безродного щодо поширення цих гризунів [1991]. Докладні відомості про вовчкових є в огляді І. Зєніної (Болотіної) та С. Жили [Зєніна & Жила 2000]. В аналізі аномалій черепа і зубної системи вовка з України зазначено матеріал з Житомирщини у Р. Лихотопа [1994]. Одним із перших досліджень екологічних проблем ссавців на Житомирщині після аварії на ЧАЕС стало напрацювання з радіоекології сарни в Центральному Поліссі, опубліковане як монографія [Краснов *et al.* 1998].

Поліський заповідник у цей період став основним центром теріологічних досліджень регіону. Його угіддя і прилеглі території привертали увагу багатьох дослідників фауни Полісся. Ссавців, переважно коловодних, тут досліджував І. Легейда. З колегами зазначав про збіднення поліської фауни у зв'язку з осушувальною меліорацією [Воинственский *et al.* 1981], був одним із ініціаторів створення заказника «Заболоття» в Овруцькому р-ні. Популяризував знання про звірів у часописі «Рідна природа», зокрема про вовка в умовах ППЗ і його поведінку під час полювання (1994). У 1981–1985 рр. у заповіднику працював Ігор Шейгас — лісівник і мисливствознавець. Згодом він продовжив дослідження у Поліській агролісомеліоративній станції (Житомир), а в 1989 р. у Баранівському ЛГ. Упродовж 1986–1989 рр. опублікував ряд матеріалів про ссавців району ППЗ [Шейгас 1986; Кропивний *et al.* 1989 та ін.].

Загалом, упродовж 1980–1990-х рр. теріологічні дослідження у ППЗ помітно активізувалися, що пов'язано з наполегливою працею фахівців установи,

накопиченням даних про фауну і необхідністю оцінки стану популяцій ссавців в умовах заповідного режиму. В 1986 р. працівники ППЗ заснували Музей природи, де основний акцент зроблено на місцеву фауну, зокрема й ссавців. Більшість зразків зібрано науковцями заповідника Інною Зеніною, Ольгою Яремченко, Григорієм і Галиною Бумар, Сергієм Жилою та ін. Частина експонатів розміщена у діорамах, які зображають поліські екосистеми.

Особливої уваги заслуговують багаторічні дослідження ссавців і хребетних тварин ППЗ та Полісся загалом відомого зоолога, природоохоронця і краєзнавця Сергія Жили. Серед його численних наукових і науково-популярних праць переважає саме теріологічний напрям. Більшість його праць цього часу стосувалися досліджень стану чисельності, особливостей поширення, біології та екології хижих, стану популяцій рідкісних звірів [Жила 1996, 1999 а–б]. Ці напрацювання стали передісторією подальших досліджень С. Жили, які успішно здійснюються й нині, розширили коло його шукань за напрямками етології, екології, мисливствознавства, зооетнографії тощо.

У цей період значний внесок у вивчення ссавців ППЗ зробила Інна Зеніна (Болотіна). В 1986–1991 рр. дослідниця працювала в Поліському заповіднику науковим співробітником, створила унікальні теріологічні експонати для музею ППЗ (таксидермічні і краніологічні зразки). Ґрунтовно і всебічно вивчила мишоподібних та інших мікротаміалей заповідника [Зеніна 1999 а–б], розглядала питання структури паразитоценозів мишоподібних, що висвітлено у збірнику «Поліському заповіднику — 30», у рамках інвентаризації хребетних ППЗ, спільно з С. Жилою, впорядкувала перший список ссавців ППЗ (40 видів) з позначенням статусу їхнього перебування.

Важливою науково-практичною і комунікаційною подією, що відбулася на базі ППЗ у жовтні 1997 р., стала IV Теріологічна школа під назвою «Ссавці у Червоній книзі», її організаторами виступили Ігор Загороднюк та Сергій Жила. Відбувся помітний захід, який вчергове згуртував теріологів, заохотив до науки молодь, надихнув учасників на подальші дослідження і охорону ссавців України. Це заклало підґрунтя і стало гарною традицією для проведення ряду наступних теріологічних шкіл на Поліссі в подальші роки.

Висновки

Огляд показує багату історію теріологічних досліджень Житомирщини, що триває понад півтора століття. Аналіз джерел показує, що ссавцями регіону тривалий час цікавилися здебільшого приїжджі дослідники. Значущий внесок у справу вивчення звірів краю зробили Товариство дослідників Волині, Волинський центральний музей, Житомирський краєзнавчий музей і наукова школа Житомирського педінституту. Лідером тривалої практики досліджень і охорони ссавців північних районів став Поліський природний заповідник.

В цілому дослідження завжди були зорієнтовані на вузькі професійні інтереси дослідників — вивчали локальні популяції бобрів, мишовидих, мислив-

ських звірів. Деякі групи, як-от хижі, кажани, вовчкові для більшої частини регіону досліджені слабо. Фундамент знань про ссавців Житомирщини склали як професійні зоологи, так і аматори, що визначило майбутні завдання збереження і вивчення фауни регіону в подальші роки ХХІ століття.

Подяки

Автор щиро дякує І. Загороднюку за багаторічну співпрацю, наставництво, терпіння, цінні поради і точні зауваження під час підготовки публікації. Висловлюю вдячність і шану П. Печенюку, Ю. Кузьменку, О. Кратюку, А. Гузію і В. Цищорі за допомогу в підборі літератури та спільні зусилля у дослідженні природи Житомирщини.

Література

- Абеленцев, В. І. 1968. *Куницівеї*. Наукова думка, Київ, 1–278. (Серія: Фауна України; Том 1: Ссавці, вип. 3).
- Безродний, С. В. 1991. Распространение сонь (Rodentia, Gliridae) на Украине. *Вестник зоологии*, № 3: 45–50.
- Благосклонов, К. Н. 1946. Особенности распространения мышевидных грызунов в западных областях Украины и южной Польше. *Доклады Академии наук СССР*, 53 (8): 767–770.
- Бондаренко, В. Д. 1988. *Звірі наших лісів*. Урожай, Київ, 1–160. ISBN 5-337-00079-9
- Братчиков, А. 1868. *Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях*. Вып. 1. Житомир, 1–180.
- Весельский, М. 2019. Науково-експозиційна діяльність Житомирського обласного краєзнавчого музею: досвід з палеонтологічної експозицією в Словечному. *В кн.: Загороднюк, І. (ред.). Природнича музеологія. Випуск 5*. Київ, 107–112.
- Весельский, М. Ф. 2020. До історії формування теріологічної колекції Житомирського обласного краєзнавчого музею. *В кн.: Музейна справа на Житомирщині: історія та сучасність*. Бердичів, 33–42. (Серія: «Велика Волинь»; Вип. 60).
- Высушенко, А. П., В. Р. Передрий. 1979. Адаптация мыши полевой и полевки-экономки в условиях осушительной мелиорации. *Экология*, № 4: 70–75.
- Высушенко, А. П., В. К. Гирин. 1992. Влияние осушительной мелиорации на качественный и видовой состав мелких млекопитающих. *Видовое разнообразие млекопитающих в некоторых экосистемах Украины*. АН Украины, Институт зоологии, Киев, Препринт 92.5: 24–33.
- Вовнюк, Л. І., П. П. Печенюк, М. Ф. Весельський. 2025. Науковець і патріот. Стежками Всеволода Бруховського. *В кн.: Постаті рідного краю: історія та сучасність*. Житомир, 363–372. (Серія: Велика Волинь; Вип. 67).
- Воинственский, М. А., В. И. Крыжановский, И. С. Легейда. 1981. Изменения в фауне Украинского Полесья в связи с проведением осушительных работ. *Вестник зоологии*, № 5: 3–9.
- Гарліньська, А. М., Ю. В. Тарасова, Л. А. Васільєва, et al. 2012. Зоологічний музей Житомирського державного університету ім. Івана Франка. *В кн.: Сучасні аспекти природничої музеології*. Матеріали II міжнародної конференції. Київ, 26–27.
- Гіренко, Л. Л. 1960. Нові дані з екології та географічного поширення в УРСР української чагарникової полівки — *Microtus (Pitymys) subterraneus ucrainicus* Vinogr, 1922. *Праці Інституту зоології АН УРСР*, 16: 31–42.
- Данилович, А. 1923. О бобрах (*Castor fiber* L.) в Киевской и Черниговской губерниях. *Русский гидробиологический журнал*, 2 (11–12): 247.
- Жила, С. М. 1999. Рись (*Felix lynx*) в Українському Поліссі. *В кн.: Поліському природному заповіднику — 30 років*. Випуск 1. Житомир, 93–99.
- Жила, С. М. 1999. Сучасний стан популяції вовка в Українському Поліссі. *Вестник зоологии*, 33 (4–5): 115–117.

- Загороднюк, И. В. 1996. Редкие виды буроzubок на территории Украины: легенды, факты, диагностика. *Вестник зоологии*, (6): 53–69. URL
- Загороднюк, И. 1996. Природна історія пацюка чорного (*Rattus rattus*) в Україні. В кн.: Костюшин, В. (ред.). *Урбанізоване навколишнє середовище: охорона природи та здоров'я людини*. Київ, 228–231.
- Загороднюк І., С. Харчук. 2026. Видатні мандрівники і професура XVII–XIX століть та їхній внесок у розвиток знань про тваринний світ України. *Novitates Theriologicae*, **18**: 11–25. <https://doi.org/10.53452/nt1804>
- Зенина, И. М. 1999. Мелкие млекопитающие Полесского природного заповедника. В кн.: *Поліському природному заповіднику — 30 років. Випуск 1*. Житомир, 74–78.
- Зенина, И. М. 1999. Некоторые особенности экологии черной крысы (*Rattus rattus* L.) в Полесском заповеднике. В кн.: *Поліському природному заповіднику — 30 років. Випуск 1*. Житомир, 78–90.
- Зенина, И. М., С. Н. Жила. 2000. Состояние популяции соневых (*Rodentia*, *Myoxidae*) на территории Припятского Полесья. *Вестник зоологии. Supplements*, **14** (1): 108–111.
- Копейн, К. И. 1968. К прогнозу численности зайца-русака на Украине. В кн.: *Первая научная конференция по развитию охотничьего хозяйства Украинской ССР*. Киев, 106–109.
- Копейн, К. И., А. П. Выкушенко, В. К. Гирин, Д. А. Выкушенко. 1996. Влияние антропогенных факторов на видовой состав наземных позвоночных Житомирщины. В кн.: *Урал в мініатюрі (Природні багатства Житомирщини)*. Житомир, 120–128.
- Корбут, Г. А., Н. Е. Кострица, Е. А. Ремезова. 1996. Геологическое строение и полезные ископаемые Житомирской области. В кн.: *Урал в мініатюрі (Природні багатства Житомирщини)*. Житомир, 6–20.
- Кострица, М. Ю. 2006. Роль почесних членів у діяльності Товариства дослідників Волині (1900–1920 рр.). *Краєзнавство*, № 1–4: 13–18.
- Краснов, В. П., З. М. Шелест, О. О. Орлов, et al. 1998. *Радіоекологія козулі європейської у Центральному Поліссі України*. Житомир, Волинь, 1–128.
- Крижов, П. А. 1936. Географічне поширення шкідливих гризунів УСРР. *Збірник праць Зоологічного музею*, **11**: 33–79.
- Кропивний, О. П., О. О. Ткаченко, І. М. Шейгас. 1989. Кормова ємність угідь і оптимальна щільність оленевих у рівнинних лісах УСРР. *Лісове господарство, лісова, паперова і деревообробна промисловість*, (2): 21–28.
- Ксенжопольський, А. В. 1915а. Результати научної поїздки по Волині в 1912 году. *Труды Общества исследователей Волини*, **11** (1): 85–130.
- Ксенжопольський, А. В. 1915б. *Мишиня напасть на Волині в 1913–1914 годах*. Житомир, 1–41.
- Левченко, М. 1882. [Заметка о добычании рыси в Житомирском уезде]. *Киевская старина*, **4** (11): 396–397.
- Лихотоп, Р. И. 1994. Аномалии черепа и зубной системы волка с территории Украины. *Вестник зоологии*, **28** (3): 45–50.
- Мазурович, Б. М. 1972. *Розвиток зоології на Україні*. Вид-во Київського ун-ту, Київ, 1–229.
- Маркевич, О. П. 1957. Фауністичні дослідження на території УСРР в другій половині XIX ст. *Збірник праць зоологічного музею*, **28**: 3–18.
- Панасевич, О. І. 2002. Вивчення екології річкової видри в Поліському заповіднику і на прилеглих територіях. *Заповідна справа в Україні*, **8** (2): 55–57.
- Панов, Г. М. 1971. Современное состояние популяции бобров верхнего и среднего течения реки Уборть и перспективы ее хозяйственного использования. *Вестник зоологии*, (5): 81–82.
- Панов, Г. М. 1990. *Бобры*. Урожай, Киев, 1–176.
- Печенюк, П. 2024. Вплив традиційних і сучасних технологій створення зоологічних експонатів на здатність їх зберігання та протистояти біологічному ушкодженню. В кн.: *Природа і людина: шляхи можливої гармонії*. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. Хмельницький, 89–94.
- Пидопличко, И. Г. 1956. *О ледниковом периоде. Выпуск 4: Происхождение валунных отложений*. Изд-во АН Укр. ССР, Киев, 1–336.

- Підоплічко, І. Г. 1963. Матеріали до вивчення фауни дрібних ссавців погадковим методом. *Збірник праць Зоологічного музею*, **32**: 3–6.
- Попов, Б. М. 1939. К вопросу о географическом распространении некоторых млекопитающих в УССР. *Зоологический журнал*, **18** (2): 331–334.
- Прожила, Ю. 1929. Звіт про огляд бобрових місцезнаходжень. *Український мисливець та рибалка*, № 7: 13–17.
- Самош, В. М. 1978. Распространение меланистической формы хомяка обыкновенного (*Cricetus cricetus* L.) (Mammalia, Muridae) на Украине. *Вестник зоологии*, № 6: 75–76.
- Скороход, В. 1927. Замітки про фауну Волині. *Записки Волинського інституту народної освіти ім. Івана Франка*. Рік 1926–1927. Житомир, 131–148.
- Сокур, І. Т. 1963. Нові матеріали до пізнання фауни дрібних ссавців України. *Збірник праць Зоологічного музею*, **32**: 29–42.
- Стадниченко, А. П., А. П. Вискушенко, О. В. Гарбар, et al. 2003. *Рідкісні і зникаючі види тварин Житомирщини: навчальний посібник*. Волинь, Житомир, 1–176.
- Ткач, В. В., Л. Д. Шарпило. 1988. Нематоды рода *Molinostrongylus* (Nematoda, Molineidae) от грызковых фауны УССР. *Вестник зоологии*, (4): 3–7. URL
- Топачевский, В. А. 1972. Итоги, состояние и перспективы изучения ископаемых позвоночных на Украине. *Вестник зоологии*, (2): 3–7.
- Тутковский, П. А. 1911. Побережье реки Норин в Овручском уезде. [Геологическое и географическое описание]. *Труды Общества Исследователей Волыни*, **6**: 59–220.
- Тутковский, П. А. 1923. Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя ріки Славечни. Геологічний і геоморфологічний опис. *Труди Фізико-математичного відділу Академії наук*, **1** (1): 1–72.
- Храневич, В. П. 1925. *Ссавці Поділля. Огляд систематичний*. Віндерждрук ім. Леніна, Вінниця, 1–32.
- Шевченко, Л. С. 2007. *Млекопитающие. Выпуск 3. Хищные Carnivora. Зайцеобразные Lagomorpha (дополнение)*. ННІП НАН України. Киев, 1–80. (Серия: Каталог коллекций Зоологического музея). <https://goo.gl/pWPIKC>
- Шейгас, И. Н. 1986. Особенности биологии волка в Полесском заповеднике. *IV съезда Всесоюзного териологического общества. Тезисы докладов. Том 3*. Москва, 58–59.
- Щербина, М. 1924. Замітки про деяких звірів Волині. *Природа и охота на Украине*, No 1–2: 142–152.
- Яценко, В. 2005. *Жива криниця. Пам'ятні місця. Рідна природа*. Новоград-Волинський, 1–208.
- Belke, G. 1866. Notices sur l'histoire naturelle du district de Radomysl (Gouvernement de Kiew). *Bulletin de la Société impériale des naturalistes de Moscou*, **39** (2): 491–526.

Резюме

ВЕСЕЛЬСЬКИЙ, М. Матеріали до історії пізнання теріофауни Житомирщини (XIX–XX століття). — Наведено ретроспективу становлення та розвитку теріологічних досліджень у Житомирській обл. Відзначено важливу роль Товариства дослідників Волині у початковому періоді досліджень, організацію та комплектування теріозразками Волинського науково-дослідного центрального музею (нині Житомирський обласний краєзнавчий музей). Приділено увагу установам, які здійснювали багаторічні дослідження, ключовим у цьому є Поліський природний заповідник. Надано інформацію про основних дослідників та їхню наукову діяльність, зокрема Г. Бельке, А. Ксенжопольського, В. Скорохода, В. Бруховського, К. Копейна, С. Жили, І. Зеніної, І. Загороднюка, П. Печенюка. На основі відшуканих праць відомих науковців і аматорів, матеріалів діяльності організацій та установ, розглянуто у хронологічному порядку основні етапи досліджень теріофауни Житомирської обл., починаючи з XIX ст. до кінця XX ст.